

DÜNDEN BUGÜNE ANARŞİZM VE ANARŞİZMİN ÇÖZMESİ GEREKEN SORUNLAR

Gökhan UĞUR*

Öz:

Bu çalışmanın temel varsayımı Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesiyle 19. yüzyıl boyunca radikal solun merkezinde yer alan anarşizmin bir durgunluk evresine girdiği ve Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla oluşan siyasi ortamda anarşizmin kendisine yeni bir yaşam sahası bulduğudur. 1871 Paris Komünü'nde yaşanan başarısızlıkla umutsuzluğa kapılan anarşistler şiddete başvurmuşlardır ve özellikle Soğuk Savaş'ın başlamasıyla beliren politik yapıda anarşizm gerçekçi gözükmekten uzaklaşmıştır. Bu ve benzeri sebeplerden ötürü anarşizm rasyonel olmaktan uzak, yıkıcı bir eğilim olarak algılanmıştır. Sovyetler Birliği'nin yıkılışı anarşistlerin önüne yeni kapılar açmıştır. Önyargularla mücadele etmek zorunda kalan günümüz anarşistleri, anarşizmin merkezinde yer alan insan doğasının iyiliğine, baskının olmadığı bir dünyada yaşamının öncelikli hedef olduğuna ve ahlâki gelişmeye dayanan bir hayata verilen öneme dair görüşlerini tam olarak ifade edememişlerdir. Geline nokta anarşizmin temel başarısızlığının bu olduğu söylenebilir. Bu görüşlerimizi detaylandırmak amacıyla çalışmamız anarşizmi "Klasik Anarşizm" ve "Yeni Anarşizm" şeklinde ikiye ayırarak incelemektedir. "Yeni Anarşizm"i "Klasik Anarşizm"den ayıran en net farklılık günümüz anarşizminin post-yapısalcılığın anarşist harekete kattığı kazanımlar ile mücadeleyi tek bir sahada değil yaşamın her alanında görmesidir.

Anahtar Kelimeler: Anarşi, Anarşizm

---

* Yrd. Doç. Dr., Beykent Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, İletişim ve Tasarım Bölümü, gokhan80ugur@yahoo.com

ANARCHISM FROM PAST TO PRESENT AND PROBLEMS THAT ANARCHISM HAS TO SOLVE

Abstract

The main assumption of this essay is that anarchism, which had been at the center of revolutionary left during the 19th century, entered into a stagnation period after the Bolshevik Revolution and it found new opportunities in recently emerged political atmosphere after the downfall of Soviet Union. Anarchists started resorting to violence desperately, because of the unsuccessful 1871 Paris Commune and it gradually turned out to be unrealistic, especially during the Soviet Union. Because of these reasons, anarchism is perceived as a philosophy which is irrational and destructive.

Because of the Bolshevik Revolution in the First World War, Marxism dominated the left-world and it did not give any chance to different ideas to express themselves. The First World War was like a preparation to the second one and as a result during the Cold War we witnessed a two-colored world: On one side the capitalist world dominated by the U.S.A, and on the other side the communist world dominated by U.S.S.R. This bipolar world did not let any other different voice to be heard. However after the collapse of U.S.S.R, the war between industrialized powers seemed unthinkable and anarchism reemerged from where it had been at the end of the 19th century. Therefore, briefly, we can assume that after the formidable, bloody 20th century we have again a suitable condition, which may raise anarchism to the center of revolutionary left.

However present anarchists face several problems. Contemporary anarchists, who have to struggle with stereotypes, are not able to clearly express the central ideas of anarchism concerning the goodness of human nature, living in a world in which there is no repression, and importance of moral development in our life. That is the main failure of anarchism. To express these ideas in detail, this essay elaborates on anarchism by dividing it into two categories as “Classic Anarchism” and “New Anarchism”. In doing so, it is aimed to show new tendencies of anarchism and some problems that anarchism has to sort out.

In the first part of this work, the term anarchy is examined. The term is a combination of the prefix an referring negativity and arche which means ruler. Therefore, anarchy connotes a social state in which there is no governing person, and in anarchist view, it is plausible to envisage a society where governing elites are not needed. In the second part, the founders of anarchist philosophy are to be fleshed out. In that sense, William Godwin can be seen as the first person who

uttered anarchist's ideas, although he used the term negatively. After explaining Godwin, Max Stirner is expatiated. Stirner, who lived in the same period with Marx, is one of the most "unique" writers in the 19th century and highlights excessively the importance of individualism. After Stirner, the essay dilates French philosopher Pierre-Joseph Proudhon's ideas. In his intellectually productive lifetime, Proudhon became a well-known writer in France and he is the first person who declared that he was an anarchist. After mentioning Proudhon, the other distinguished anarchist Michael Bakunin is exposited. Bakunin came to prominence during the tempestuous 19th century Europe. However, he should be considered as an action-motivated person but not theorist, since he preferred to be behind the barricades instead of being in library rooms. Nevertheless he is an important figure in the history of anarchism. Then, Peter Kropotkin's ideas are elucidated. "Mutual aid", the term coined by Kropotkin, is used to extend anarchist ideas showing that nature is based on mutual aid but not "natural selection". Lastly, Spanish Civil War is mentioned explaining Goldman's and Durruti's role in it. In the third –and the last- part, new tendencies in the 21st century anarchism and the problems that anarchists have to solve are indicated. In that sense, contemporary anarchists, such as Kaufmann, McElroy, Bookchin.. etc. and new curiosity in academic field on anarchism are mentioned.

Keywords: Anarchy, Anarchism

GİRİŞ

Anarşizm 19. yüzyıldan günümüze kadar uzanan, çalkantılarla dolu bir tarihe sahiptir. William Godwin'in görüşleriyle belirmeye başlayan ve Proudhon ile ilk defa gün yüzüne çıkan anarşizm, temel olarak Avrupa düşüncesi içinde şekillenmiştir. 19. yüzyıl Avrupa'sının çalkantılı siyasi ortamında Aydınlanma Hareketi'nin sonucu olarak dinsel otoritenin sorgulandığı bir dönemde, anarşizm bütün Otorite'lerin sorgulamasına girişmiştir. Anarşist bakış açısı içinde toplumdaki sorunların kaynağı hiyerarşide görülmektedir; hiyerarşinin var olduğu bir yaşam özgürlüklerin kısıtlandığı, insan gelişiminin engellendiği toplumları doğurmaktadır. İnsan doğasının iyiliğine güvenmek, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmaya dayalı toplumların hiyerarşiyi ortadan kaldıracağına inanmak anarşizmin temel varsayımlarındandır.

Çalışmamız Sovyetler Birliği'ni milat aldığımız için iki bölümde biçimlenmiştir. Öncelikle anarşizm kavramını ve çeşitlerini kısaca belirttikten sonra, bu felsefenin kurucularını tarihsel sıralamaya göre inceleyeceğiz. Anarşizm, kendisini anarşist olarak tanımlamasa da ilk olarak William Godwin'in eserlerinde belirmiştir. Godwin'in *An Enquiry Political Justice* adlı eserinde öne sürdüğü görüşler, kimi zaman anarşi kavramını olumsuz anlamda kullansa da, anarşizmle tam bir uyum içindedir. Bu sebepten dolayı Godwin Batı düşünce dünyasındaki ilk anarşist olarak anılmaktadır. Godwin'in görüşlerine yer verdikten sonra Max Stirner'in görüşleri açıklanmaya başlanacaktır. Stirner sıkıntılı 19. yüzyıl Almanya'sında Marks ile aynı dönemde yaşamıştır. Ses getiren *Der Einzige und Sein Eigentum* eseriyle anarşist literatürde kendine aykırı bir yer edinen Stirner, görüşleri kadar yaşamıyla da anarşist tarihin ilginç ve önemli bir ismidir. Stirner'den sonra 19. yüzyıl Fransa'sının en etkin düşünürlerinden olan Pierre-Joseph Proudhon'un görüşleri açıklanacaktır. Proudhon üretkenliği ile anarşizmin kuruluş yıllarındaki en önemli düşünürdür; yaşadığı dönemde Marks da dâhil olmak üzere pek çok ismi etkilemiştir. Kendi kendini yetiştirmiş bir entelektüel olan Proudhon, Godwin ve Stirner ile kıyaslanamayacak bir üne kavuşmuş ve fikirleriyle iz bırakmayı başarmıştır. Çalışmamız Proudhon'dan sonra Mihail Bakunin'in fikirlerini açıklayarak devam edecektir. Bakunin düşünce insanından ziyade bir eylem insanı olarak görülmelidir. Başladığı hiçbir kitabın sonunu getirememiş, hayatını dünyanın dört bir köşesinde eylemler yaparak geçirmiş olan Bakunin hiç şüphesiz anarşizmin en ilginç isimlerinden biridir. Sonrasında

ise Peter Kropotkin'in görüşleri açıklanacaktır. Kropotkin entelektüel birikimi ile yaşadığı dönemde ün yapmış, "Karşılıklı Yardımlaşma" görüşü ile anarşist felsefeye yeni boyutlar eklemeyi başarmış bir düşünürdür. Kropotkin'in öğrencisi olarak görebileceğimiz Amerikan anarşizminin önemli isimlerinden Emma Goldman ise dünyanın dört bir yanında anarşist faaliyetlerde bulunan bir eylem insanı olarak sivrilmektedir. Goldman'ın İspanyol İç Savaşı'ndaki eylemleri yine bu bölüm içinde ele alınacaktır.

Çalışmanın bir sonraki bölümünde anarşistler için suskunluk evresi olarak nitelenen Sovyetler Birliği dönemini atlayarak doğrudan 21. yüzyıl anarşizmini inceleyeceğiz. Sovyetler Birliği'nin tarih sahnesinden çekilmesi değişik bir siyasal ortam doğurmuştur ve anarşistler beliren bu yeni konjonktürde kendilerine farklı bir alan açmaya çabalamıştır. 21. yüzyıl anarşizmi incelenirken amacımız anarşizmde oluşan farklı eğilimleri, bu eğilimlerle özdeşleşmiş, her biri kendi alanında adını duyurmuş kişileri ve günümüz anarşizminin karşı karşıya kaldığı sorunları vurgulamaktır. Her iki dönemin anarşizmindeki temel farklılık günümüz anarşizminin olaylara çok daha geniş bir perspektiften bakabilmeyi başarmasıdır. Bu başarıda geçmişte alınan derslerin payı olduğu gibi post-yapısalcılığın da önemli bir rolü vardır. Post-yapısalcı felsefe ile eylem yelpazesi genişlemiş ve mücadele yaşamın her alanda görülmeye başlanmıştır. Klasik dönem anarşizmin sorunun temeli olarak gördüğü iktidar ve hiyerarşinin ortadan kaldırılmasıyla sorunların hemen ortadan kalkacağına dair inanç yerini hedef-potansiyel ilişkisi içinde bir dengeye ve eldeki imkânlar ile hedeflerin daha rasyonel bir şekilde değerlendirilmesine bırakmıştır. Geçmişle karşılaştırıldığında günümüz anarşistlerinin çoğunlukla toplumun her alanında gerçekleştirilecek bir mücadele ile kademeli ve yavaş bir dönüşümün taraftarı oldukları söylenebilir. Ancak anarşizm gibi doktrin karşıtı bir düşüncenin kendi içinde daima istisnaları barındırdığını da unutmamak gerekir.

I) ANARŞİZM KAVRAMI VE ÇEŞİTLERİ

Kelime kökeni itibariyle eski Yunanca'da olumsuzluk bildiren *an* öneki ile kral, yönetici güç anlamına gelen *arche* kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen anarşi terimi yöneticisi olmayan toplum yapısını tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu bağlamda anarşizme göre herhangi bir yöneticiye ihtiyaç olmaksızın toplumun düzenlenmesi mümkündür ve anarşizmi benimseyen kişiler ise bu ideale inanan bireyleri kastetmek üzere anarşist olarak anılmaktadırlar (Paradigma Felsefe Sözlüğü, 2005:100). Bir yüzyıldan

fazla bir süredir anarşistler sadece yönetimin olmamasının kaos olduğuna inanmayan kişiler değil, bununla birlikte yönetimlerden arındırılmış bir toplum yapısının şu anda içinde yaşadığımız toplumlardan çok daha iyi olacağına inanan kişiler olmuşlardır (Walter, 2002:27).

Genel anlamıyla anarşizm bütün insan gruplarında görünen otoriteye karşı oluşmuş bir reaksiyon niteliğindedir. Tarih boyunca anarşistlerin genel eğilimleri kendilerini yöneten otoritelere karşı isyan şeklinde gelişmiştir. Bu noktada bir ayrıma işaret etmek gerekir: Tarih boyunca bir üst otoriteden bağımsız yaşamış topluluklar olagelmıştır. Antik Çin, Hindistan, Mısır ve Mezopotamya'ya baktığımızda yukarıdaki tarife uygun olarak düzenlenmiş topluluklar görülmektedir (Walter, 2002:27-28). Hatta denilebilir ki, günümüzde Afrika'nın bazı kabileleri hâlâ bir üst otoriteden bağımsız olarak yaşamaktadırlar ve bu anlamıyla da bu toplumlar anarşist olarak nitelenebilir. Ancak bu çalışma çerçevesinde söz konusu olan anarşizm 19. yüzyılda Avrupa'nın karışık siyasal ortamında ortaya çıkmış ve genel anlamda dini otoritenin toplumsal alanda nüfuzunu kaybetmesini doğuran Aydınlanma felsefesinin sonucu olarak belirmiş anarşizmdir.

Anarşizm'in eski Yunanca'daki anlamına bakarak ve insan doğasının iyi olduğu, doğa durumu içinde iyiye yöneleceği noktasındaki görüşleri göz önünde bulundurarak denilebilir ki, yüzyılı aşkın bir sürede çok farklı kollara ayrılmış olan anarşist düşüncede genel anlamıyla ortak dört iddia mevcuttur (Paradigma Felsefe Sözlüğü, 2005:100). Bunlardan birincisi insanların devletlerin emirlerine uyma gibi bir ödevleri yoktur. Devlet sahip olduğu otoriteyle edindiği gücü insanları sömürmek ve sürekli bir şekilde baskı altında tutmak için kullanmaktadır. İkinci iddia ise insanların eşit bir şekilde özgürce bir toplulukta yaşamaları için bu otoritenin ortadan kaldırılması gerekir. Özgürlük ve eşitlik kavramlarının anarşizmde kullanılma şekli anarşist felsefeyi liberal ve sosyalist geleneklerden ayırır. Çünkü anarşizm için özgürlük ve eşitlik aynı şeyi ifade ederken liberalizm eşitliğin olmadığı bir özgürlük, sosyalizm ise özgürlüğün olmadığı bir eşitlik öngörmektedir (Walter, 2002:29). Üçüncü iddia devletsiz bir toplumun mümkün olabileceği yönündedir. Yukarıda da belirtildiği gibi tarih boyunca bunun örnekleri görülmüştür ve tarihte bir kere olan bir şeyin bir kez daha olmaması için hiçbir neden yoktur. Dördüncü ve son iddiaya göre ise devletten anarşiye geçiş gerçekçi bir süreç oluşturur (Paradigma Felsefe Sözlüğü, 2005:100).

Anarşistler iyi bir yaşamın zora başvurmaksızın düzenlenmiş bir toplumda gerçekleşeceğine inanırlar. Bu inançları sebebiyle yöneticiler ve yönetenleri barındıran siyasal örgütlenmeler olmaksızın bir toplumsal yapı inşa etmeye çalışırlar. Hiçbir otoriteye inanmayan, insanların eşit ve özgür bireyler olabilmesi için kişileri baskı altında tutan bütün kurumların feshedilmesini savunan anarşizm esasında sahip olduğu ilkelerin de bir sonucu olarak zamanla pek çok farklı guruplara ayrılmış, tek bir yapı sergileyememiştir. Bu durum ise anarşizm ile ilgili yapılan çalışmalar için büyük bir sorun haline alır. Ancak bununla birlikte genel eğilimlerin doğrultusunda anarşizmde bir takım gruplandırmalara gidilebilir. Bu anlamda anarşizmi *Bireyci Anarşizm*, *Karşılıkçı ve Dayanışmacı Anarşizm*, *Kolektivist Anarşizm*, *Komünist Anarşizm* ve *Anarko-sendikalizm* gibi bölümlere ayırabiliriz.

Bireyci Anarşizm'in görüşlerine göre toplum bir organizmadan ziyade topluma karşı sorumlulukları olmayan ama diğer bireylere karşı sorumlu olan özerk bireylerden oluşmuş bir bütündür (Walter, 2002:52). Özü itibariyle bu görüş, anarşizmden çok önce ortaya çıkmış bireycilik fikridir ve bireyciliğe göre toplumu oluşturan kişiler özgür ve eşit olmalıdırlar; kendi eylemleri için dışarıdan bir baskı olmamalıdır. Bireyci felsefenin bu yapısı anarşistler tarafından da benimsenmiştir. Karşılıkçı Anarşizm'e göre ise toplumdaki bireylerin bir devlet içinde yaşamasındansa, eşitlik ve karşılıklık temeli içerisinde birbirleriyle gönüllü anlaşmalar düzenledikleri toplumlarda yaşaması öngörülmektedir (Walter, 2002:55). Kolektivist Anarşizm ise diğer iki anarşizm türlerinden devletin yıkılması ve bireysel özgürlüğün sağlanmasının ancak yıkıma dayalı bir devrim ile mümkün olacağını belirtmesiyle ayrılır (Paradigma Felsefe Sözlüğü, 2005:102). Kolektivist Anarşizm'de üretim araçlarının ortaklığı söz konusudur. Bu anarşizm türünün en önemli temsilcisi ise yıkımın aynı zamanda yaratıcı bir eylem olduğunu belirten Bakunin'dir. Son olarak, üretim araçlarının ortak kullanılmasının yeterli olmayıp aynı zamanda ürünlerin de elde ortak tutulması gerektiğini belirten Komünist Anarşizm'in bakış açısına göre ise herkesten yetenekleri doğrultusunda alınacak ve herkese ihtiyaçları nispetinde verilecektir (Walter, 2002:59). Bu bakış açısı çerçevesinde insanların sahip oldukları iş gücünü değerlendirebilmek mümkün değildir çünkü farklı türden işler farklı türden değerler içerir. Bu yüzden tüm ekonominin toplumun elinde yer alması çok daha iyidir ve böylelikle ücretlendirme sistemi de ortadan kalkacaktır. Bu anarşizm türünün kurucusu

olan Kropotkin üretim araçlarının mülkiyetinde ortaklığın ötesinde paylaşım modelini geliştirmiş, evrim teorisinde yer alan rekabet anlayışından ziyade doğanın ve insanların evriminde işbirliğinin çok daha büyük bir rol oynadığını belirtmiştir (Paradigma Felsefe Sözlüğü, 2005:102). Kropotkin aynı zamanda devletin yıkılmasından sonra hiçbir şekilde merkezle iş birliği içinde olmayan bir toplumsal model oluşturmuştur. Walter Kolektivist Anarşizm ile Komünist Anarşizm arasındaki farkı şöyle belirtmektedir: “eğer kolektivizm iş problemi üzerine yoğunlaşan ve işçilerin kolektifliği üzerine inşa edilen bir devrimci anarşizm ise, o halde komünizm hayat problemi üzerinde yoğunlaşan ve halkın komünü üzerine inşa edilen devrimci bir anarşizmdir” (Walter, 2002 60).

II) KLASİK ANARŞİZM

Eserlerinde “anarşizm” terimini negatif anlamda kullanmasına rağmen klasik dönem anarşistleri içinde yer alan ilk isim İngiliz filozof, gazeteci ve roman yazarı William Godwin’dir (1756–1836). En ünlü eseri olan *Enquiry Concerning Political Justice*’te Fransa’da terör rejimi başlamadan önce devleti çok sert eleştirirken insanların devlete gereksinim olmaksızın ihtiyaçlarını karşılayabileceğini savunmuştur. Bu kitabın kazandığı başarı ile Godwin 1790’ların Londra’sındaki radikal çevrede saygın bir yer edinmiştir. Godwin politik değişikliklerin yavaşça gerçekleşmesi gerektiğini düşünmektedir.

Godwin’e göre bilimin amacı insanların entelektüel ve ahlâkî mutluluğudur fakat politik kurumlar bunu engellemektedir (Godwin, 1793:11). İnsanlar fiziksel ve ahlâki olarak eşittirler. Fiziksel eşitlik, bedensel ve zihinsel güçte eşit olmak demektir (Godwin, 1793:51). İnsanlar mükemmel değildirler ama mükemmelleşme yeteneğine sahiptirler. Yeryüzündeki hiçbir yönetim hatasız değildir (Godwin, 1793:62). Politik kurumların bireylerin iyiliği için çalıştığını düşünsek de yozlaşmış bir yönetimi insanların en büyük düşmanı olarak görsek de her iki durumda da politikanın insanların araştırması gereken en önemli konu olduğu sonucuna varırız (Godwin, 1793:11). Godwin, Rousseau’nun çok önem verdiği kendimizi koruma, kendimizi sevme ve merhamet gibi duyguların doğuştan gelen özellikler olmadığını belirtmektedir. Bizler bu dünyaya iyi veya kötü ahlâkla donatılmış olarak gelmeyiz (Godwin, 1793:18). Her ilke bir sav içerir ve her sav birbirini onaylayan ya da onaylamayan en az iki farklı görüşle bağlantılıdır. Bu yüzden eğer ilkeler doğuştan geliyorsa fikirler de doğuştan

gelmelidir, “ancak dünyaya kendimizle birlikte önceden belirlenmiş görüşleri getirmediğimiz kadar apaçık olan başka hiçbir şey yoktur” (Godwin, 1793:16). Bilgimizin kaynağı algılarımızdır. Godwin için “algılarının sonuçları insanların ahlâki karakterleridir” (Godwin, 1793:19). Bizler kendi yaşamlarımızda elde ettiğimiz tecrübelerle iyi ve kötünün ne olduğunu öğreniriz. Bundan dolayı daha önceden belirlenmiş bir iyi ve kötü bulunmamaktadır. İyi ve kötü ahlâk, yaşamımızın tarihini oluşturan olaylarda aranmalıdır ve bu olaylar uygun olmayan eğilimlerden arındırılırsa kötü ahlâk da dünyadan silinebilir (Godwin, 1793:19). Godwin için bu çaba çok yavaş olabilir ve belirsiz bir umudu taşıyabilir; ancak insan umudunu hiçbir zaman yitirmez ve kendi türünün çıkarlarını düşünen bir kişi bu çabaya mutlaka girişecektir (Godwin, 1793:19). Doğrulara akılla ulaşılabilir. İnsanın rasyonel bir varlık olduğuna inanması Godwin’in görüşlerindeki en önemli noktadır (Arvon, 2007:34). Hiçbir kurumun doğrunun ne olduğunu belirtmesine gerek yoktur. Akılla donanmış birey düşünce eyleminin sonunda doğrunun ne olduğunu bulabilir.

İnsan aklına çok güvenen ve etki altında kalmadan işleyebilen bu akıl vasıtasıyla insanın mutlaka iyiyi bulacağına inanan Godwin için aklın bu kadar üstün olması devlete olan ihtiyacımızı ortadan kaldırır. Devletten arındırılarak oluşturulan bir toplum içinde gereksiz mal ve hizmet üretimine ihtiyaç olmayacağından bireyler günümüzdeki gibi çok fazla çalışmak zorunda kalmayacak ve çalışma zamanla zevk için yapılan bir eylem haline dönüşecektir. Böylesine bir toplumsal dönüşüm için ise şiddete başvurmak gerekmez. Yalnızca aklın gücüne inanan insanların diğer kişilere bu üstünlüğü açıklamaları yeterli olacaktır (Arvon, 2007: 37). Karmaşık bir düzende işleyen merkezileşmiş devlet yapılarından kurtulduktan sonra yerel idareler görevi alacaklardır. Yerel idareler içinde tüm halk yönetime ortak ve bu yönetimde söz sahibi olacaktır. Başkaları adına karar almak ve uygulamak akla ve adalete yapılmış bir hakaret olduğu için parlamenter rejime ve meclise karşı çıkılmalıdır.

Düşünceleriyle anarşizmin olduğu kadar nihilizmin, varoluşçuluğun ve post-modernizmin de kurucularından biri olarak görülen Max Stirner’in öne sürdüğü görüşler Godwin ile karşılaştırıldığında çok daha keskindir. Stirner yayımlandığı dönem içerisinde çok fazla ses getirmiş olan eseri *Der Einzige und Sein Eigentum* adlı eserinde her bireyin sahip olduğu eşsizliği belirtmek üzere ahlâk, adalet, zorunluluk ve görev gibi soyutlamalara dayalı kavramları reddederek genel olarak kendini bilinen bireyselci kalıplardan

uzaklaştırmıştır (Walter, 2002: 54). Stirner diğer tüm anarşistlerde olduğu gibi devlete karşıdır ama bununla birlikte topluma karşı da cephe alır ve büyük oranda nihilizme ve solipsizme kayar. İleri sürdüğü fikirlerde, egoistlerden meydana gelen birlik haricindeki bütün birlik ve organizasyonları, zamanla birer baskı aracı haline geleceği için reddeder (Walter, 2002: 54). Böylece *Der Einzige und Sein Eigentum* "egonun özgür faaliyetlerinin önünü tıkayan (...) engellerin bir dökümü haline gelir" (Thomas, 2000: 152).

Stirner tüm doğa yasalarını yadsır ve herkesin herkesle olan savaşında eşsiz olan bireyi, kendi emellerine ulaşmak için hiçbir aracı kullanmaktan çekinmeyen ve her şeyi kendi biricik yargılarına dayandıran bir birey olarak görür. Var olan her şey kendini düşünmektedir ve bu nedenle kendi çıkarlarını düşünen diğer bireylerle çatışmadan kaçınması olanaksızdır (Stirner, 2005: 9). Stirner bireye sınırsız bir yetki verirken bu yetkilerle donatmış olduğu bireyin ancak yaşadığı toplumdan ve diğer otoriter yapılardan bağımsızlığını kazanırsa özgür olacağını savunur. Herkesin istediğini yaptığı bir toplumda işler yanlış gitmeyecektir; eğer birey kendini savunursa hiç kimse ona bir şey yapamaz (Stirner, 2005: 197). Bireyin rızasının aleyhine hareket eden herkes düşmandır ve düşmana da düşman gibi davranılmalıdır (Stirner, 2005: 197). Stirner yaşadığı toplumu otoriter ve birey karşıtı yapısı nedeniyle aynen diğer anarşistler gibi eleştirir ve kendi vizyonuna göre oluşturmaya çalıştığı ortam ancak ve ancak yönetim ve diğer otoriter kurumların ortadan kalkması ile mümkün olur (Woodcock, 2001: 101). Onun talep ettiği yegâne şey herkesin özgür olmasıdır ancak o bununla da yetinmediğini ifade eder ve "özgürlüğe hiçbir itirazım yok fakat senin için özgürlükten daha fazlasını diliyorum: Sadece istemediğin şeyden kurtulmamalısın; yalnızca 'özgür bir adam' olmamalısın, aynı zamanda kendi kendinin de sahibi olmalısın" diyerek çalışmasının kapsamını daha da genişletir (Stirner, 2005: 156).

Stirner'in düşünce yapısında tek bir hakikat yoktur, sadece bireyden bireye değişen gerçekler vardır. Bu gerçekler ise ne tanrısaldır ne de tüm insanlığa aittir, ne iyidir ne de kötü, sadece benim olandır, genele ait değildir ancak eşsizdir; "çünkü Ben eşsizim" ve "hiçbir şey bana kendimden daha fazlasını ifade etmez" (Stirner, 2005: 5).Devlet karşısında şahsiyetini yitirmiş ve kendini ideale adanmış insanlar kendileri için yaşamazlar ancak bir ruh için yani fikirler için yaşarlar (Stirner, 2005: 30). Devlet kendisini tanımlarken ebedî olabilmek adına devamlılığını teminat altına almak üzere

kutsal bir özden geldiğini öne sürer. Bu durum ise devletin tahakkümünü doğurur ve bireyin sahip olduğu dinamizmi yok eder (Arvon, 2007: 43). Devletlere göre herkes kendini “bütünün refahına” admalıdır, devletin içinde çözülmelidir ve onu kendisinin amacı ve ideali yapmalıdır (Stirner, 2005: 99). Stirner’e göre:

“Devlet! Devlet! diye devam eder genel çılgılık ve o zamandan beri insanlar Devlet en ileri seviyesine ulaşsın diye ‘devletin doğru şekli’, en iyi anayasayı araştırırlar. Devlet düşüncesi bütün kalplere ve uyanık tutkulara geçti, ona, bu dünyevi tanrıya, hizmet etmek yeni ilahi vazife ve tapınma oldu” (Stirner, 2005: 99-100).

Birey her şey haline gelmelidir ki devlet de varlığını sürdüremez olsun. Devletlerin ortadan kalkması ise bireylerin kendi iradelerine sahip olmalarıyla olur. Bu Stirner’ci söylemde şu demektir: Devletin esas amacı bireyin biricikliğini yok etmek olduğu için, bireyler sahip oldukları bu yegâne değeri muhafaza edebilirlerse devletler amaçlarına ulaşamaz ve zamanla yok olurlar çünkü her devlet içinde barındırdığı kişilerin efendisi olmak ister ve bireyler bu efendilikten kendi iradelerine sarılarak kurtulabilirler. Stirner yaşadığı dönemde devlet ve toplum yapılarını bireyi öldürdüğü için eleştirirken yine de bireylerin kendi biricikliklerini kaybetmeden var olacakları birlik kavramından bahseder ve bu kavrama “Egolar Birliği” adını verir.

Proudhon için insanın doğası evrenin bir parçasıdır. Evren çatışmalardan, uyumsuzluklardan, çelişkilerden oluştuğu için, insan da bu çatışma ve çelişkileri barındıran bir hayvandır (Noland, 1964: 318). Farklı bireylerin fikirlerinin çatışması sonucunda ortaya çıkan kolektif muhakeme ve bilinç, yaşamın her alanındaki mutlak yetçiliği yok etmekte ve insanı kendi sosyal kurumlarının yaratıcısı, diğer bireylerle ilişkilerini düzenleyen kanunların uygulayıcısı yapmaktadır (Noland, 1964: 326). Ona göre anarşist teori de kendi gelişimini hiç bitirmemek için açık uçlu olmak zorundadır. Proudhon bu ilkeyi yazdığı kitaplarda da uygulamış ve birbiriyle çatışan fikirlerden yeni fikirlere ulaşmayı hedeflemiştir. Bu durum ise Proudhon’un yer yer çelişkilerle dolmuş gibi algılanmasına sebep olmuştur.

Proudhon 19. yüzyılın ütöpik ve devrimci sosyalizmine tepki olarak mal ve hizmetlerin rahatça dönüşümde bulunduğu, özgür bireylerin yardımlaşmaya dayalı ilişkilerinden oluşan bir toplum modeli öngörmüştür. Anarşist karşılıklık ilkesine göre düzenlenmiş bir toplum, komünal

aktivitelerin başlarında herhangi bir yönetici ya da resmi görevlinin bulunmadığı karşılıklı yardımlaşan toplumlardan oluşur. Böylelikle denilebilir ki, ekonomik karşılıkçılık bir anlamda kâr amacı olmayan bir kapitalizme de benzer (Walter, 2002: 56). Proudhon üreticiler arasında özgür, doğrudan ve yarışmacı değiş tokuşu öngörür ve bu durum ise karşılıkçılık ile mümkündür (Fitzpatrick, 1985: 414). Karşılıkçılık teorisi mümkün olduğunca gönüllü birlikler şeklinde gerçekleşmeli ve toplumun aleyhine olan eylemlerden sakınmalıdır. Bu durumda Proudhon'un karşılıkçı bakış açısında toplumu meydana getiren bireyler arasında bu kişileri birbirine bağlayan karşılıklı yükümlülükler vardır ve bireyin gücü de diğer insanlarla gerçekleştirdikleri ortaklıklardan, birlikteliklerden doğmaktadır (Noland, 1964: 322); karşılıkçılık kapitalizmin ve sosyalizmin önüne bir alternatif olarak sunulmuştur.

İnsan toplum için tasarlanmıştır ve toplum bireysel hedeflerin insan tarafından anlaşılması için gerekli olan en temel çevredir (Noland, 1964: 319). Proudhon için toplum olmaksızın insan olmak mümkün değildir; toplum ile birey arasında bir ilişkinin varlığı yadsınamaz ancak bu durumda da toplumların bireysel özelliklerin üzerine çökmesine ve bu özellikleri yok etmesine engel olunmalıdır (Woodcock, 2001: 114). Günümüz toplumları savaş ve politika üzerine kurulmuştur ve yapılması gereken şey toplumların çalışmaya dayalı bir şekilde örgütlenmelerini sağlamaktır (Thomas, 2000: 203). Bu örgütlenme ise bireyin haklarını gözeten ve eşitlik ilkesini göz ardı etmeyen adil bir şekilde olmalıdır.

Adalet fikri toplumla özdeştir ve toplum eşitliği barındırmak zorundadır. Bununla birlikte kapitalist toplumlarda eşitsizliğin aracı olarak kullanılan mülkiyetin meşru gösterilmesi adına mülk sahipleri çelişkiye düşmektedirler (Proudhon, 2007: 162). Proudhon'a göre mülk sahipleri kendilerini meşru göstermek için mülkiyetlerinin temelinde yatan unsur olarak eşitliği ileri sürerler. Böylelikle de mülkiyetin adil ve sosyal bir kurum olarak savunulma imkânı doğar ve buradan da mülkiyetin toplumla uyum içinde olduğunu kanıtlamaya çalışırlar. Ancak böylesine bir kanıtlama çabası adil olmayanın adil, eşit olmayanın da eşit olarak gösterilmesini doğurur (Proudhon, 2007: 162). Bu durumda Proudhon "mülkiyet ya da zenginliğin işçiler arasındaki eşitsiz dağılımı iş, üretim ve tüketim arasında gerekli olan dengeyi bozar – mülkiyet imkânsız olmalıdır" demektedir (Proudhon, 2007: 162). İnsan doğasında bulunan adalet olgusunun tam anlamıyla işlerlik kazanması için

gerekli olan şartlar ise adaletin doğuşunu engelleyen devletin ortadan kalkması ile temin edilebilir (Thomas, 2000: 210).

Bakunin'in öncülüğünde gelişen kolektivist anarşizmde ise toplumlar ancak devletin ortadan kalktığı ve işçi birlikleri ile ortak sahiplik ilkesine dayanan üretimin tekrar oluşturulacağı bir yapıda mutlu olabilirler (Walter, 2002: 58). Kolektivist anarşizmde üretim araçları ortaktır ancak üretim farklılık içerir. Görüşlerini ilk olarak *Almanya'da Gericilik* adlı eserinde yansıtan Bakunin ait olduğu Genç Hegel'ci çizgide yaratıcı bir eylem olduğunu belirttiği yıkıcı gücü vurgulamış ve açıklamıştır. Ona göre insanın hayvandan farkı isyan ve düşüncede yatmaktadır. Dolayısıyla itaatsizlik insani bir davranıştır (Beyer, 1999: 15). Bu durumda Bakunin'e göre devrim, içinde buldukları süreçte negatif bir anlam taşımaktadır ama zamanla pozitif bir anlam taşımaya başlayacaktır.

Bakunin'e göre Marks'ın öngördüğü devrimci diktatörlük ile var olan devletler arasındaki fark bir görüntüden ibarettir (Bakunin, 2006: 178). Bakunin için her iki devlet yapısında da çoğunluk azınlık tarafından yönetilmektedir ve yapıları ne olursa olsun devlet içinde halkların köleliği daima derinleşmektedir. Bakunin'e göre Marks'ın öngördüğü devrimci diktatörlüğün ise mevcut devletlerden hoşlanmamasının sebebi, Marks'ın sadece bu devletlerin yerini alma isteğinden gelmektedir. Var olan devletler sadece devrimci diktatörlüğün iktidarı ele geçirmelerinin önünde bir engel oluşturdukları için düşman olarak görülmektedir (Bakunin, 2006: 178). Marksist bakışta yer alan işçi sınıfının yönetici sınıf konumuna yükselip iktidarı ele geçirmesinde ayrı bir çelişki bulunmaktadır çünkü bu durum toplumda yine bir altlar-üstler ayrımını doğuracaktır. Bakunin için "nerede devlet varsa orda kaçınılmaz olarak tahakküm ve dolayısıyla kölelik vardır. Açık veya kamufle edilmiş köleliğe dayanmayan bir devlet düşünülemez" (Bakunin, 2006: 235). Marksizm'e göre erk, işçilerden oluşan bir kesime devredilmektedir ve Bakunin için işçi olsun olmasın bir grup "halkın yöneticileri ya da temsilcileri haline gelir gelmez" bütün işçilere küçümseyerek bakmaya başlayacaktır (Bakunin, 2006: 236). Böylelikle Bakunin Marksist devlet vizyonuna karşı gelmektedir. Bakunin'in devlet hakkındaki düşüncesini özetlemek gerekirse ona göre devletlerin dayandığı ilke halkı köleleştirmektir (Bakunin, 2006: 10) çünkü modern devlet askeri bir devlettir ve askeri devlet ise fethedilmemek için fethetmek zorunda olduğunu bilerek daima savaşı öngörür (Bakunin, 2006: 15). Bununla birlikte kendi varlığını sürekli güvence altına almaya çalışan devlet için en önemli yol diğer devletlerin zayıflığını gerektiren hegemonyadır. Halkın asıl

ihtiyacı olan şey aşağıdan yukarıya doğru devletten bağımsız olarak örgütlenmesidir ancak devletler bunu engellemek için her şeyi yaparlar (Bakunin, 2006: 29).

Kropotkin kendisiyle aynı dönemde yaşamış ve benzer şartlarda yetişmiş olan Bakunin ile hayatı boyunca hiç karşılaşmamıştır. Aynen Bakunin gibi gençliğinde iyi bir eğitim alan Kropotkin'in anarşist görüşleri zamanla Bakunin'den farklılaşmaya başlayacaktır. Öncelikle Bakunin'den ayrı olarak Kropotkin için devrim ortalığı kasıp kavuran kanlı bir tecrübe olmayacaktır: O ayaklanmayı, isyan eden kişilerin ne yaptıklarının farkında olduğu ve devrimden sonra herhangi bir erk organının kurulmasına izin vermeyen "somut bir olay olarak ele alıyordu" (Woodcock, 2001: 206). Bununla birlikte Bakunin, her işçinin üretilen maldaki payının kendi üretkenliğine göre belirleneceğini düşünen bir kolektivistti (Rüdiger, 1999: 181-182). Kropotkin ise böyle düşünmemekteydi ve yeni bir toplumsal yapıda üretkenliğe bakılmaksızın herkesin ihtiyaçlarına göre tüketebileceği kanaatindeydi.

Kropotkin için toplumsal devrim bir yönetimin yaratılması gibi bir sonuç doğurmamalıdır ve devrimin asıl amacı toplumsal eşitliği sağlamak olmalıdır. Azınlık ise elindeki toplumsal üretim araçlarının hepsini topluma tekrardan iade etmelidir. Kropotkin'in burada toplumdan kastı kendisini doğrudan ilgili bireylerinin oluşturduğu komündür. Bu noktadan hareketle Kropotkin malların ve hizmetlerin herkesin çıkarına ücretsiz olarak sunulması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre mal ve hizmetlerin toplumda bölüşülmesinin ölçütü ihtiyaca göre olacaktır.

Kropotkin'e göre sosyalizmin yönetimsiz şekli olan anarşizm, öncelikle bütün sosyalistler gibi toprağın, sermayenin ve makinenin toplumun ortak mülkiyeti olması ve zenginliğin üreticileri tarafından ortak bir şekilde yönetilmesi gerektiğini öngörür (Kropotkin, 2002: 46). Bununla birlikte "politik radikalizmin en tanınmış temsilcileri" ile aynı görüşte olarak anarşistler, yönetimin işlevinin en aza indirilmesi ve bireysel özgürlüğün tamamen geri kazanılması gerektiğini düşünür (Kropotkin, 2002: 46). Böylelikle sosyalizm göz önüne alınarak düşünüldüğünde anarşistlerin pek çoğu ücret sisteminin reddi ve komünizm düşüncesine varırlar; politik radikalizm göz önüne alınarak düşünüldüğü zaman ise anarşistler toplumun asıl hedefinin yönetimlerin işlevinin sıfıra indirgenmesi olduğunu düşünürler (Kropotkin, 2002: 46). Kropotkin üretim araçlarının olduğu kadar paylaşımın da ihtiyaçlara göre komün içerisinde eşit yapılması gerektiğini ve

ücret sisteminin, Proudhon'un öngördüğü gibi Halk Bankaları tarafından bile idare edilse, zorun bir devamı olduğunu ileri sürerek anarşist komünizme varır (Woodcock, 2001: 207). Kropotkin'e göre özel mülkiyet komünist yöntemlerle ortak mülkiyet haline getirilecektir (Kropotkin, 2002: 61); ancak bu komünizm yönetimsiz bir komünizm olduğu için anarşist komünist olarak adlandırılmaktadır (Kropotkin, 2002: 61).

Karşılıklı Yardımlaşma adlı kitapta Kropotkin'in savunduğu temel tez toplumların, insanın var olmasından çok önce oluşmuş olan doğal bir süreç olduğudur. Toplumsallık doğal bir süreç olduğu ve insanlar da doğanın bir parçası oldukları için dışarıdan herhangi bir düzenlemeye gerek kalmamaktadır. Diğer bir ifadeyle devlet kurumu gibi insanların neyi yapıp neyi yapmamaları gerektiğini belirten ve uygulamalarını zora dayandıran bir kurum olmaksızın insanlar kendi doğal toplumsallıkları gereği yaşadıkları toplumun faydasına çalışma eğilimindedirler.

1921 yılında ölen Kropotkin ile birlikte ilk dönem anarşizmi için bir çağ kapanmış bulunmaktadır. 1917 yılından itibaren Rusya'da meydana gelen bir dizi devrim nihayetinde 1922 yılında Sovyetler Birliği'nin kurulmasına yol açmıştır. Sovyetler Birliği anarşistler tarafından ilk başlarda sevinçle karşılanmış olsa da ülke genelinde uygulanan politikalar kısa sürede rejimin anarşistlere bakış açısını ortaya koymuştur. Bu sürece yakından tanıklık eden Emma Goldman ve Aleksander Berkman ikilisi ise yaşanan hayal kırıklığını en derinden yaşayanlardan olmuştur. Goldman yazdığı bir mektupta devrimin dördüncü yılında yaşadığı hayal kırıklığından bahsetmektedir. O'nun için artık Bolşeviklerin başarısı devrimin başarısızlığı demektir (Goldberg, 1975: 276).

1930'lu yılların başında İspanya'da o zamanın en geniş ve yoğun devrimci hareketlerinden biri gerçekleşmekteydi. Bu dönemde İspanya ne dünyanın en geri kalmış ne de en adaletsiz ülkesiydi. Ancak Payne'nin de dediği gibi devrimci hareketler zaten en azından belli bir gelişmişlik ve eğitim seviyesine sahip olan ülkelerde gerçekleşmekteydi (Payne, 2006: 273). 1917 ile 1933 yılları arasında İspanya baş döndürücü bir ekonomik büyüme ve toplumsal değişim yaşamıştır. Bu dönemlerde İspanya'da yaşanan ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümler İspanyol toplumunda bir tür infiale yol açmıştır. Sonuç olarak da dönemin en etkili devrimci hareketleri ortaya çıkmıştır (Payne, 2006: 273).

İspanya’da patlak veren iç savaş bütün anarşistler gibi Goldman’ın da dikkatini bu ülkeye çekmiştir. İspanyol iç savaşı sırasında anarşistler kendilerinden hiç beklenmediği kadar etkindiler. Ancak Goldman, Berkman’ın intihar etmesi ve İspanyol anarşizmine aşına olmamasından dolayı bu ülkede yaşananlara biraz geç ilgi duymuştur. Bütün bunlara rağmen Goldman Katalan bölgesini ziyaret edip İspanya’daki anarşistlerin yaptığını yerinde görmek istemiştir. İlk izlenimleri bu bölgede yapılanların son derece etkili olduğu yönündedir (Kern, 2007: 238). Ziyaret ettiği bölgelerde anarşistlerin yaptıklarından etkilenmiştir. Bu ziyaretlerden sonra çeşitli radyo programlarına katılmış ve düzenlenen bir organizasyonda 16.000 kişiye seslenme imkânı bulmuştur. İspanya’da anarşist faaliyetlere katılırken dönemin pek çok önemli anarşistiyle tanışma fırsatı bulmuştur. Bu anarşistlerden en önemlisi ise Buenaventura Durruti’dir.

14 Temmuz 1896 yılında İspanya’nın Leon şehrinde doğan Durruti fakir bir ailede büyümüş ve genç yaştan itibaren çalışmaya başlayarak dönemin işçi sınıfının sorunlarını yaşayarak görmüştür. 1919 yılında Barselona’da fabrikada başlayan grev kısa zamanda büyümüş ve kitlesel bir hâl almıştır. Bu gösteriler sırasında Durruti ve yakın arkadaşı Ascaso şiddete şiddetle karşılık vermişlerdir. Bu ikili daha sonradan Danto ve Kardinal Soldevila suikast girişiminde bulunmuş ve hemen sonrasında ise Arjantin’ e giderek devrimci faaliyetlerine bu ülkede devam etmişlerdir. Fransa, İspanya, Almanya’yı dolaşarak hem anarşist eylemlere katılmışlar hem de kaçak olarak çeşitli işlerde çalışarak para kazanmışlardır. 1936 yılının Kasım ayında Madrid’de çatışmalar yoğunlaştığında Durruti 4.000 kişilik askeri kıtasını Aragon’dan Madrid’e kaydırarak Madrid’deki işçilere destek vermiş ve kısa bir süreliğine de olsa Madrid’i Franco’nun askerlerine karşı savunmuştur. Ancak 20 Kasım tarihinde Durruti arabasından inerken sırtından vurularak öldürülmüştür. Durruti’nin ölümü üzerine kaleme aldığı yazısında Goldman “Hayır Durruti ölmedi. O’nun alevli ruhunun ateşleri kendisini tanıyan ve seven herkesi aydınlatmıştır ve bu ateş asla söndürülemez. Kitleler Durruti’nin elinden düşen meşaleyi çoktan kaldırdılar bile” demiştir (Goldman, 1936).

Ancak İspanya’daki anarşist hareket Goldman’ın zannettiği kadar kusursuz ilerlememekteydi. İspanya’da etkin olan anarşist organizasyonlar arasında yaşanan bir gerginlik bulunmaktaydı. FAI (Federacion Anarquista Iberica) anarko-bolşevizmi savunmaktaydı ve bu fikre anarşist felsefenin ilkelerini yok ettiği gerekçesiyle karşı çıkanlar bulunmaktaydı (Kern, 2007:

239). Bunlara ek olarak İspanya'daki faşist rejime karşı savaşmakta olan gruplardan komünistler ile anarşistler arasındaki mücadele burada da baş göstermeye başlamıştı. Mücadele yöntemlerindeki farklılıklar her iki grubun arasını açmıştı. Bu grupların temsilcileri Goldman'ı yanlarına çekmek için uğraşmaktaydı ama o artık her iki tarafa da kuşkuyla bakmaktaydı. Zamanla Goldman, aynen bir zamanlar Sovyetler'de olduğu gibi, şahit olduklarından dolayı hayal kırıklığına uğramıştır (Kern, 2007: 241). Goldman'ın eleştirilerini daha yüksek sesle dile getirmeye başlamasıyla birlikte İngiltere'ye gönderilmesine ve İspanyol anarşizmine bu ülkeden katkı yapmasına karar verildi. Böylelikle bir anlamda İspanya'dan uzaklaştırılarak Goldman pasif bir hale getirilmeye çalışıldı.

Anarşistler İspanya'da kurulacak olan yeni yönetimde rol almak istemekteydiler. Goldman'a göre anarşist de olursa, eğer yönetim içinde görev alınacaksa anarşistlerin bu durumda diğer yöneticilerden pek de bir farkı kalmayacaktır. Sonradan anarşistlerin yönetimden çekileceklerine dair alınan karar ile birlikte Goldman İspanya'da işlerin yoluna gireceğine inanmaya başlamıştır (Kern, 2007: 245). Yaşanan bu umulmadık iyileşme onun tekrardan umutlanıp İspanya'ya dönmek istemesine sebep oldu. Ancak Valensiya'da şahit oldukları karşısında korkuya kapıldı. Pek çok anarşist hapishanelere atılmıştı ve bu şehrin sahip olduğu tehlikeli atmosferden kaçarak göreceli olarak daha güvenli olan Barselona'ya gitti (Kern, 2007: 245). Burada gördükleri daha iç açıcı değildi. Anarşistler tarafından idare edilen bölgelerdeki kötü yaşam şartları yüzünden halkın ve dış dünyanın anarşizme yönelik fikirleri iyiden iyiye değişmeye başlamıştı. Bütün bu olaylar Goldman'ın ümitlerini bir kez daha yok etti ve Goldman sert eleştirilerini sürdürdü. Çok geçmeden İspanyol anarşist örgütler Emma Goldman'ın kendi adlarına konuşmalarını yasakladı (Kern, 2007: 247). Bunun üzerine Goldman ve İspanya'yı bir daha hiçbir zaman gelmemek üzere terk etti.

İspanya İç Savaşı'nda son derece etkin olmakla birlikte Sovyetler Birliği dönemi boyunca anarşizm eski gücünü kaybetmiştir. Bu anlamda çalışmamızın bundan sonraki kısmında Soğuk Savaş'ın bitimiyle oluşan yeni siyasi ortamda şekillenmeye başlayan anarşizmi ve bu yeni anarşizmin karşılaştığı sorunları inceleyeceğiz.

III) SOĞUK SAVAŞ ERTESİNDE BELİREN YENİ ANARŞİZM VE ÇÖZÜLMESİ GEREKEN SORUNLAR

Sovyetler Birliği'nin kansız ve neredeyse sistemli denebilecek yıkılışının ve Soğuk Savaş'ın bitiminin ardından dünyada yeni siyasi dengeler oluşmuştur. Dünya siyaseti kendisini, iki kutuplu dünyanın dış politikasıyla kıyaslanacak olursa, çok yönlü ilişkilerin yürütülmesini gerektiren bir yapıda bulmuştur. Büyük ülkeler kendi siyasetlerini devam ettirebilmek için mutlak surette bir düşmana ihtiyaç duyduğu için iki kutbun bir tarafının, yani Sovyetlerin, çökmesi neticesinde geriye kalan tek süper güç Amerika Birleşik Devletleri kendisine yeni düşmanlar bulmakta gecikmedi. Mücadele artık ürkütücülükten çok uzaklaşan "komünist tehlikeyle" olamayacağı için başka düşmanlara karşı verilmek zorundaydı. Sovyetlerin yıkılışından hemen sonra bu durumun farkına varan Chomsky, Reagan yönetimi tarafından yeni düşmanların bulunduğunu ve bu düşmanların artık uluslararası teröristler, uyuşturucu kaçakçıları Araplar ve dünyayı fethedecek yeni Hitler olan Saddam Hüseyin olduğunu belirtmiştir (Chomsky, 1991: 37). Bu demektir ki, dünya siyaseti iki boyutluluktan çok boyutlu bir yapıya geçiş yapmıştır.

Peki, anarşizm açısından ortaya çıkan bu yeni durum bir avantaj mı yoksa dezavantaj mıdır? Sovyetler Birliği'nde –son dönemlerinde Gorbaçev tarafından dahi dile getirilen- despotik yönetim altında yaşama alanı bulamamış olan anarşizm bu baskıcı dönemin yok olmasıyla kendisine yeni oyun sahaları bulmaya çalışmaktadır. Bu açılımı tartışmak yeni anarşizmi anlamak açısından önem taşımaktadır.

Graeber'e göre. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlangıcında pek çok Marksist partinin reformcu sosyal demokrat olduğu dönemlerde anarşizm ve anarko-sendikalizm devrimci solun merkezinde yer almaktaydı. Bu durum ancak Birinci Dünya Savaşı ve Rus Devrimi ile değişikliğe uğramıştır. Bolşeviklerin başarısı anarşizmin gözden düşmesine sebep olmuş ve komünizmi ön saflara taşımıştır (Graeber, 2002: 69).

19. yüzyılın sonlarında çoğu yorumcu endüstrileşmiş ülkeler arasında çıkabilecek bir savaşın mümkün olmadığını, Fransa ile İngiltere arasında kendi topraklarında gerçekleşecek bir savaşın aynen bugünkü gibi imkânsız olduğunu belirtmektedir (Graeber, 2002: 69). 1900'lere gelindiğinde pasaport kullanmak bile bir çeşit barbarlık olarak görülmekteydi. Buna karşın 20. yüzyıl insanlık tarihinin en kanlı dönemlerden biri olmuştur.

Böyle bir ortamda Graeber için anarşizmin gerçekçi olmaktan uzak görülmesi hiç de şaşırtıcı değildir. 20. yüzyılda ortaya çıkan bu siyasi durum anarşistlerin kendi fikirlerini ifade edebilmelerine imkân vermemektedir ancak aynı siyasi durum Marksist düşünüş için tam tersine olumlu bir anlam taşımaktaydı. Bu siyasi ortamda Marksist partiler pratik ve gerçekçi görülmektedirler. Soğuk Savaş'ın bitmesi ile birlikte endüstrileşmiş ülkeler arasında gerçekleşecek bir savaş yeniden imkânsız olarak gözükmektedir ve bu sebeple de anarşizm, Graeber'e göre, 19. yüzyılda yoluna kaldığı yerden, devrimci solun merkezinden, devam etmeye başlamıştır (Graeber, 2002: 69).

Bu demektir ki şu anda anarşist hareket yeni bir doğuş ve canlanış içinde bulunmaktadır. Ancak anarşistler çok büyük bir "imaj" sorunu ile karşı karşıyadırlar. Gambone'nin de belirttiği gibi Paris Komünü ile yaşanan başarısızlık devrimci kesim içerisinde bir hayal kırıklığına sebep olmuş ve anarşizmin Proudhon'dan itibaren savunulan şiddete başvurmayan, kan dökmekten uzak tavrı yaşanan hayal kırıklığı ile birlikte değişmiştir (Gambone, 2004: 2). Anarşistlerin ses getiren şiddet eylemlerine başvurarak mücadelesine devam etmek istemeleri neredeyse anarşizm kelimesini kargaşa ve başıboşluk kavramlarıyla eş değer kılmıştır. Felsefenin özünde yatan hiyerarşinin olmadığı, kişiler arası eşit ilişkilere dayalı toplum fikri ise anarşi kelimesinin çağrıştırdığı fikirlerden çok uzaklaşmıştır. Anarşi ve anarşizm negatif anlamlar yüklü kavramlar haline almıştır.

İşte bu sebeplerden dolayı yeni anarşist hareket öncelikle bu imaj sorununu çözmek zorunda olduğunu bilmektedir. Geçmişin çatık kaşlı ve her an kanlı bir eylemin habercisi olarak düşünülen anarşistleri, topluma kendilerini sunarken çok daha farklı görünmek zorundadırlar. Bunu yapabilmek ise geçmişe kıyasla çok daha kolaydır. Özellikle iletişim araçlarının sağladığı imkânlar ile anarşistler yepyeni metotlara başvurmuşlardır.

Bunlara ek olarak anarşizmin karşılaştığı sorunlar salt "imaj sorunu" olmanın da ötesindedir. Genel olarak insanların anarşizmin ne olduğuna ilişkin var olan kafa karışıklığı başka yanlış anlaşılımları da tetiklemektedir. Belirli başlıklar altında verecek olursak, şiddet konusundaki ön yargılara ek olarak, anarşizmin küreselleşme karşıtı olduğu, somut bir ideolojiden mahrum bulunduğu gibi görüşler yeni anarşist hareketçe yıkılmaya çalışılmaktadır.

Graeber için eğer küreselleşme sınırların kalkması, insanların, fikirlerin ve mülkiyetin özgürce hareket etmesi demekse bu durumda anarşist hareketin bizzat kendisi küreselleşmenin bir ürünüdür ve ayrıca bu durumda anarşistler IMF ve Dünya Bankası'ndan çok daha küreselleşme taraftarıdır (Graeber, 2002: 63). Bu fikrini desteklemek için Graeber birkaç örnek vererek anarşist hareketin sahip olduğu küresel nitelikleri belirtmek ister. Örneğin *People's Global Action* ilk olarak J18 ve N30 gibi eylemlerde tüm dünyadan insanları çağıran ilk örgüt olmuştur. Aynı örgüt daha sonra 1997 yılında Seattle'da yapılan ve oldukça ses getiren eylemlere de çağrı yapmıştır. Bu örgüt aynı zamanda 1996 yılında kurulan *International Encounter for Humanity and Against Neoliberalism*'in de köklerini oluşturmaktadır ve General Marcos'un da ifadesiyle dünyadaki bütün isyancılar tarafından kurulmuştur (Graeber, 2002: 63). Bu örgütün kuruluşunda elli değişik ülkeden insanlar Zapatista'nın kontrolü altındaki La Realidad'ta bir araya gelmiştir. La Realidad'ta yayımlanan ikinci bildirmede direnişin kıtalararası ağ fikri işlenmiştir. Bu bildirmede bütün mücadele eden ve direnen insanların neoliberalizme karşı insanlığı savunan kıtalararası bir ağın kurulması için bir araya geldiği belirtilmektedir. Marcos burada yaptığı konuşmasında;

“İktidarın açtığı savaşa direnen seslerin ağını oluşturun. Seslerin ağı ki, sadece konuşmakla kalmaz aynı zamanda insanlık için ve neoliberalizme karşı mücadele eder ve direnir. Bir ağ ki, beş kıtayı kaplar ve İktidarın bize vaat ettiği ölüme direnişte bize yardım eder.”

diyerek hareketin kıtalararası niteliğini vurgulamıştır (Graeber, 2002: 61). Aynı bildirmede, anarşist ilkelere sadık kalındığını belirtmek için, bu örgütlenmenin hiyerarşiye dayalı bir örgütlenme değil direniş halindeki herkesin oluşturduğu bir ağ olduğu da belirtilmiştir.

Eylemlerin daima şiddet yüklü olduğuna dair eleştiriler için ise anarşistler durumun tam aksi olduğunu belirtmektedirler (Graeber, 2002: 63). Graeber'e göre yeni dönemde anarşistlerin sebep olduğu tek bir yaralama eylemi gösterilememektedir. Bununla birlikte, yapılan eylemlerde anarşistlerin şiddete başvurduğu ve bu yüzden eylemlerin kısıtlanmaya çalışıldığı görüşü de gerçeği yansıtmamaktadır. Durum tam aksi bir istikamete girmiş bulunmaktadır. Şiddete başvurmayan anarşistler karşısında güvenlik güçleri ne yapacağını bilemez hale gelmiştir (Graeber, 2002: 63). Ancak şiddete başvurmamakla Gandhi gibi pasif direnişe geçmek ya da resmen isyan bayrağı açmak yerine *Direct Action Network, Reclaim the*

Streets, *Black Blocs* ve *Tute Bianche* gibi gruplar tamamen kendi yöntemlerini uygulamaya başlamışlardır. Bu yöntemler içerisinde eylemler adeta bir karnaval havasına büründürülerek sivil itaatsizlikte yeni bir dil yaratılmıştır (Graeber, 2002: 66). Direnişin karnaval şeklinde uygulanan bu şekilde sokak tiyatroları ve festivaller yer almaktadır. Bunlara ek olarak *Black Blocs* anarşistleri tarafından ifade edilen, her kim olursa olsun insanlara yönelik şiddeti hiçbir şekilde onaylamayan “şiddet dışı savaş hali” de uygulanan direniş yöntemlerine örnek gösterilebilir. Ya Basta! adlı grup ise silah benzeri oyuncak aksesuarlar ile kendilerini adeta çizgi film kahramanlarına benzeterak polisle çatışmaya girmekte ve böylelikle hem fiziksel şiddetten kendilerini uzak tutmaya çalışmakta hem de başvurdukları bu yeni yöntem ile polisleri şaşırtmaktadırlar. Polisle girilen mücadelelerde grup üyeleri genellikle balonlarla ve su tabancaları ile saldırmaktadır (Graeber, 2002: 66).

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız anarşist gruplar ve organizasyonlar aslında anarşizm ile ilgili başka bir yanlış anlaşılmayı da gün ışığına çıkarmaktadır. Anarşizm hiyerarşiye karşı olduğu için organizasyon karşıtı olarak algılanmaktadır. Hâlbuki Graeber’e göre anarşistler organizasyon karşıtı değil yeni bir tür organizasyon yaratma yanlısıdır (Graeber, 2002: 70). Sistem içinde yer alan hiyerarşiye dayalı organizasyon anlayışına karşıt olarak anarşistler ast-üst ilişkisinin olmadığı ve yatay ağlara dayalı yani hiyerarşiden uzak bir organizasyonu savunmaktadırlar. Bu durum aynı zamanda yeni bir demokrasi anlayışının da ortaya çıkarılma çabasını göstermektedir. Bu yeni katılımcı demokrasi anlayışında azınlığın çoğunluğun kararlarına uyma zorunluluğundan ziyade uzlaşma anlayışı egemendir. Farklı fikirlere sahip taraflar birbirlerini ikna edene kadar tartışarak belli bir ortak noktaya varmaya çalışırlar. Graeber için başvurulan bu yöntemin eksiksiz işlediğini söyleyebilmek mümkün değildir ancak yine de bu yöntem asıl demokratik anlayışa en yakın duran ve bireyleri yaratıcı faaliyet içinde tutan en etkili yoldur (Graeber, 2002: 72).

İster şiddete başvurmaksızın erk karşıtı savaş halini devam ettirme çabası olarak ifade edilsin isterse protesto meydanlarında polisi şaşırtmak için ilginç kostümler içinde ve karnaval havasında gösteriler yapılsın bütün bu erk karşıtı muhalif tutumun temelinde başka “bir dünya mümkündür” anlayışı yatmaktadır. Gösterilen bütün bu tepkiler, önümüze sunulan ve başka bir alternatif bulunmadığından uymak zorunda olduğumuz söylenen yaşamın dışına çıkarak rahat nefes alabileceğimiz bir hayatı keşfetmenin

Proudhonvâri çabasının bir sonucudur. Daha açık bir ifade ile var olan yapının toptan ve tek bir darbe ile birden değiştirilmesinden ziyade bu yapı içerisinde farklı yaşama alanlarının bulunup yapılan ufak değişikliklerin zamanla tüm yapıyı değiştirmesi çabasıdır. Bu durumda anarşist muhalif gruplar yaşadıkları dünyanın kurulu düzeni içerisinde kendilerine bir çatlak bulmak ve bu çatlaktan dışarı sızarak yeni bir yaşama, astların ve üstlerin bulunmadığı yatay ağlara dayalı yeni bir yaşam modeline ulaşma çabası içindedirler.

Bu amaçlar çerçevesinde 21. yüzyıla geldiğimizde anarşizm üzerine yapılan çalışmalarda gittikçe artan bir yükseliş görülmektedir. Son dönemlerde çıkmakta olan anarşist yayınlar internetin sağladığı kolaylıklarla da birlikte bir canlanma evresine girmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanmakta olan *Zmag, Fifth Estate, Anarchy: A Journal of Desire Armed, Social Anarchism, Green Anarchy* ve *Perspectives on Anarchist Theory*; İngiltere'de çıkmakta olan *Aufheben, Do or Die*; çeşitli federasyonlara ait *Black Flag* ve *Direct Action*; gazetelerden *Freedom* ve *Green Anarchist* gibi örneklere ek olarak *Schnews*, Anarşist Federasyon tarafından çıkarılan *Resistance* ve en son olarak da *Gagged*'dan bahsedebiliriz. Adı geçen bu yayınların büyük çoğunluğuna internet üzerinden ulaşmak mümkündür. Anarşizm üzerine hazırlanan diğer internet bağlantılarında içerik olarak en zengin olanları *Anarchist Archive, Znet, Research on Anarchism, Green Anarchy Archive, flag.blackened.net, Primitivism* ve *Postanarchism Clearinghouse*'dur (Gordon, 2006: 175). İnternette erişilebilen anarşizm üzerine düzenlenen tartışma gruplarına ek olarak İngiltere'de yakın zamanda anarşizmden etkilenen ve bu konu hakkında doktora yapan Jamie Heckert ve Uri Gordon'un çalışmaları bulunmaktadır (Gordon, 2006: 176). Ayrıca İngiltere'de anarşizm üzerine akademik çalışmalar yapmaya başlamış olan *Specialist Group for the Study of Anarchism* adlı yeni bir grup kurulmuştur. İnternet üzerinden erişime açılmış bu gruplara ek olarak kitap dünyasında bir takım yayınevleri tamamen anarşizm üzerine kitaplar yayınlamaktadırlar. Bu yayınevlerinden en ünlüleri olarak *Freedom, A.K. Press, The Kate Sharpley Library, Black Rose, Black and Red* sayılabilir (Gordon, 2006: 176). Son olarak, anarşizmi post-yapısalcılıkla ilişkilendiren ve her iki düşüncenin ortak noktalarından hareketle post-yapısalcı anarşizmi kuran Todd May; Stirner'den aldığı ilham ile bireysel anarşizmi feminist düşünceyle birleştiren Wendy McElroy; eşitlikçi liberalizm anlayışını anarşist sezgilerle kaynaştırarak "Aydınlanmış

Anarşi” anlayışını geliştiren ve Almanya’da son dönemde anarşizm üzerine yapılan farklı bir çalışmaya imza atan Matthias Kaufmann; eko-anarşizmin dünyadaki en tanınmış isimlerinden olan Murray Bookchin 21. yüzyıl anarşist çalışmalarında en çok ilgi çekenler arasında yer alır.

Anarşizmdeki yeni eğilimler içinde üzerinde en çok durulanı post-yapısalcı anarşizm olmuştur. Eric Hobsbawm’ın ifadesiyle 19. yüzyılda devrimci solun merkezi halinde bulunan ve Marksist ideolojinin iktidara gelip kendi otoriter yüzünü hissettirmesiyle de yavaş yavaş realist olma özelliğini yitiren, ancak oluşan yeni şartlar içinde kendine çok daha dinamik bir eylem sahası bulan anarşizme kazandırılan yeni bir yaklaşım post-yapısalcı felsefe ile gelmiştir. 19. yüzyılda özellikle Bakunin’in temsil ettiği kanlı, hırçın ve çözümü büyük bir oranda tek bir noktaya indirgeyerek halletmeye çalışan anlayış post-yapısalcılık ile değişime uğrama eğilimi içine girmiştir. Post-yapısalcılık ile anarşist direnişin eylem yelpazesi genişlemiş ve mücadele sadece erk kurumu ile olmaktan çıkmıştır; mücadelenin yaşamın her alanına yayılması gerektiği anlaşılmıştır. Bunun en önemli sebebi de post-yapısalcılığın erke bakış açısındaki farklılıktır. Post-yapısalcılar için erk tek bir noktadan ortaya çıkmaz, belirli kurumların etrafında oluşur. Bu konuyu daha iyi anlamak ve anarşizmin 21. yüzyılda benimsediği yeni eğilimleri daha iyi kavrayabilmek için post-yapısalcılığa anarşist bir çerçeveden bakmak gerekmektedir.

SONUÇ

Matthias Kaufmann “Aydınlanmış Anarşi” isimli kitabında “Stalin ve halefleri ütopyalarımızı çaldılar” diyerek Sovyetler Birliği’nin ilk dönemlerinden itibaren anarşistlerin yaşadığı hayal kırıklığını vurgulamaktadır (Kaufmann, 2003: 12). Bununla birlikte anarşistler, hangi idealler üzerine inşâ edilirse edilsin, her devlet yapısının zamanla despotlaşma eğilimi taşıdığı ve devletlerin siyasi yapıları değişse de tahakküm olgusunun değişmeyeceğini en başından beri vurgulayarak bu hayal kırıklığını çok önceden kestirmişlerdir. Aslında 1871 Paris Komünü’nün başarısızlığı anarşistlerin ilk hayal kırıklığı olarak nitelenebilir. Komün’ün iki ayda dağılması ile umutları tükenen anarşist çevreler, dozu gün geçtikçe artan şiddet eylemlerine yönelmeye başlamışlardır. Bu eğilim Avrupa ve Amerika’daki anarşizmin zamanla taban kaybetmesine ve anarşistlerin kimi zaman rasyonellikten uzaklaşmasına sebep olmuştur. Böylelikle bireylerin gözünde negatif anlamlar içermeye başlayan anarşizm insan doğasının iyiliğine, zordan arındırılmış bir dünyada yaşamının öncelikli hedef olduğuna ve ahlâkî gelişime dayalı hayata ilişkin görüşlerini tam olarak ifade edememiştir. Anarşizmin esas başarısızlığını bu noktada görmek gerekir.

Sovyetler Birliği’nin dağılması geçmişteki hataların telafisi adına anarşistlerin önüne çıkan bir fırsat olarak algılanmıştır. Beliren yeni siyasi ortamda anarşistler negatif çağrışımlarından kurtulmaya çalışmaktadırlar. Bu çabaları da son dönemlerde meyvelerini vermeye başlamış gözükmektedir. İmaj sorununu düzeltme gayretine ek olarak, artan akademik çalışmalar anarşizm hakkındaki ilginin yeniden yükselişe geçtiği şeklinde yorumlanabilir.

Son olarak, anarşistlerin hem akademik çevrede hem de sokakta ağırlıklarını arttırmak için ahlâk felsefesine –bir kez daha- yoğunlaşmaları gerektiği vurgulanmalıdır. Anarşizmin sahip olduğu ahlâkî duruş bu felsefeyi diri tutan en etkin unsurlardandır. Joseph Beuys’un “gerçekten arzulanmaya değer barış, insanın kendisiyle sürdürdüğü fikir savaşıdır” sözü tastamam bu ahlâkî duruşa işaret etmektedir (Kaufmann, 2003: 9).

KAYNAKÇA

- ARVON, Henri (2007), *Anarşizm*. 1. Basım, Ahmet Kotil (çev.), İstanbul İletişim Yayınları.
- BAKUNIN, Mihail A. (2006), *Devlet ve Anarşi*, 1. Basım, Murat Uyurlak (çev.), İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları.
- BEYER, Wolfram. (1999), “Marks ve Bakunin Aynı Cephede Mi?”, Hans-Jürgen Degen (Ed.), *Anarşizmin Bugünü içinde*, Neşe Ozan, (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 11-28.
- CEVİZCİ, Ahmet, (2005), *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. “Anarşizm”, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- CHOMSKY, Noam (1991), *Pirates&Emperors: International Terrorism in the Real World*, Montréal: Black Rose Books.
- FITZPATRICK, Maria (1985), “Proudhon and the French Labor Movement: The Problem of Proudhon’s Prominence”, *European History Quarterly*, Cilt. 15, ss. 407-430.
- GAMBONE, Larry. “Pierre-Joseph Proudhon And Anarchism: Proudhon’s Libertarian Thought And the Anarchist Movement”, *Libertarian Heritage*. 2004, Sayı: 24, ss. 1–7. <http://www.libertarian.co.uk/lapubs/libhe/libhe024.htm> (30.04.2009).
- GODWIN, William. *An Enquiry Concerning Political Justice And Its Influence On General Virtue And Hapiness*. 1793 Cilt: 1, http://oll.libertyfund.org/EBooks/Godwin_0164.01.pdf , (15.04.2008).
- GOLDBERG, Harold J. (1975), “Marginalia: Goldman and Berkman View the Bolshevik Regime”. *Slovanic and East European Review*, Cilt. 53, Sayı. 131, ss. 272–276.
- GOLDMAN, Emma. “Durruti Is Dead, Yet Living”, Hoover Institute on War, Revolution and Peace, 1936, <http://libcom.org/library/durruti-is-dead-yet-living-emma-goldman> , (16.06.2010).
- GORDON, Gareth. (2006), *Anarchist Authorities: Rebel Signifiers and the Struggle for Control of the Anarchist Texts*, Cardiff University Siyaset Bilimi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- GRAEBER, David (2002), “The New Anarchism”. *New Left Review*, Sayı. 13, Ocak-Şubat, ss. 61–73.

- KAUFMANN, Matthias (2003), *Aydınlanmış Anarşi: Siyaset Felsefesine Giriş*, 1. Basım, Yakup Coşar (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- KERN, Robert W., (1976), “Anarchist Principles and Spanish Reality: Emma Goldman as a Participant in the Civil War 1936-39”, *Journal of Contemporary History.*, Cilt. 11. SagePub veri tabanı (13.11.2007).
- KROPOTKİN, Peter A. (2002), “Anarchist Commünism and Its Principles”, Roger N. Baldwin (Ed.), *Anarşim: A Collection of Revolutionary Writings* içinde, New York: Dover Yayınevi, ss. 46–78.
- NOLAND, Aron. (1964), “Pierre-Joseph Proudhon: Socialist As Social Scientist”, *59th Annual Meeting Of American Sociological Association*, ss. 313-328, 2 Ekim, Montreal.
- PAYNE, Stanley G., (2006), *The Collapse Of The Spanish Republic, 1933-1936: Origins Of The Civil War*, I. Basım, New Haven & London: Yale University Pres.
- PROUDHON, Pierre-Joseph (2007), *What is Property?*. 1. Basım, New York: Cosimo Classics.
- RUDIGER, Helmut. (1999), “Bir Belge: Proudhon, Sendikalizm ve Anarşizm Üzerine”, Hans- Jürgen Degen (Ed.), *Anarşizmin Bugünü* içinde, Neşe Ozan (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 177–197.
- STIRNER, Max (2005), *The Ego And His Own*, 1. Basım, Steven T. Byington (çev.), New York: Dover Yayıncılık.
- THOMAS, Paul. (2000), *Marx Ve Anarşistler*, 1. Basım, Devrim Evcı (çev.) Ankara: Ütopya Yayınları.
- WALTER, Nicholas (2002), *About Anarchism*, 2. Basım, Londra: Freedom Yayınları.
- WOODCOCK, George (2001), *Anarşizm Bir Düşünce ve Hareketin Tarihi*, 4. Baskı, Alev Türker (çev.), İstanbul: Kaos Yayınları.